

*С.М. Дмитрієва,
завідувачка кафедри загальної, вікової
та педагогічної психології, к.психол.н., доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)
О. Б. Карпович,
студентка 2-го курсу
(Житомирський державний університет імені Івана Франка, ФПДО)*

ДІАГНОСТИКА ДЕТЕРМІНАНТ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК УМОВА ПІДВИЩЕННЯ КОМПЕТЕНТНОСТІ СПЕЦІАЛІСТА

Питання зростання рівня агресивності сучасного суспільства наразі набуло особливої гостроти. Культ успішності, постійний цейтнот, економічна та політична нестабільність у світі створюють умови постійного стресу для пересічної особистості. Внаслідок цього, через емоційну нестабільність люди впадають як в депресивні, так і в агресивні стани. Агресивність старшого покоління завдає суттєвого впливу і на підростаюче покоління, ніби заражаючи його. І то не дивно, адже діти, особливо учні початкової школи, в період свого формування поведінку дорослих беруть за приклад.

Аналіз наукової літератури показав, що проблема дитячої агресивності останні роки викликала зростання дослідницького інтересу до теми, що підтверджує значний ріст кількості публікацій з даної тематики.

Вивченню проблеми дитячої агресивності присвятили свої роботи багато зарубіжних та вітчизняних дослідників, зокрема, І.А. Фурманов, Т.Г. Рум'янцева, Л. Берковіц, К. Бютнер, Г. Паренс, Г.Є. Бреслав, К. Лоренц та інші.

Перші намагання пояснити розвиток агресивності у дітей були здійснені у психоаналізі. Зокрема, на думку А. Фрейда агресія виникає у випадках виникнення реальної або уявної загрози для „Я” дитини. Застосовуючи агресію, дитина намагається оволодіти тривогою, пов'язаною з очікуванням покарання від тих осіб, на яких спрямована агресія. Основним механізмом прояву агресивності, на її думку, виступає «ідентифікація з агресором», тобто коли дитина інтроектує деякі характеристики об'єкта і тим самим асимілює вже

перенесене ним переживання тривоги. Персоніфікуючи агресора, приймаючи його атрибути чи імітуючи його агресію, дитина перетворюється з того, кому погрожують, у того, хто погрожує. Агресивні прагнення дитини, таким чином, носять попереджувальний характер стосовно об'єкта тривоги [10].

Ідея про те, що в основі дитячої агресії лежить страх, поділяється багатьма психоаналітиками. Зокрема, К. Бютнер виділяє дві основні причини дитячої агресії:

1. Страх бути травмованим, ображеним, піддатись нападу, отримати пошкодження. При цьому концентрація агресії прямо пропорційна відчутому страху.

2. Пережита образа, або душевна травма, чи самий напад [5].

А. Адлер вбачав причини дитячої агресії у тому, що протягом всього свого розвитку дитині властиве почуття неповноцінності стосовно батьків, братів, сестер та оточуючих. Незрілість та несамотійність в поєднанні з невпевненістю у собі провокують у дитини хворобливе переживання свого підкореного становища відносно сильніших, яке розвиває у неї почуття неповноцінності, меншовартості. Подібне відчуття в свою чергу породжує у дитини тривогу, прагнення утвердитись, компенсувати свою фізичну і психічну неповноцінність. Результатом даного процесу є виникнення фіктивної ідеї та цільової установки на перевагу. Відтак дитина намагається досягнути своєї переваги з допомогою прямої агресії. Таким чином, з позиції А. Адлера, агресія – це спосіб досягнення мети переваги, інструмент подолання відчуття неповноцінності [1].

В свою чергу А. Бандура стверджує, що агресія у дитячому віці - набута, соціально обумовлена поведінка. При цьому головними механізмами її формування є підкріплення агресивної поведінки з боку інших людей, научіння через спостереження та самопідкріплення [3].

А.І. Захаров підкреслює взаємозв'язок агресії із заниженою самооцінкою, побудованою на почутті незадоволеності, позбавленості любові. За агресивно-недоброзичливим ставленням до інших, на думку вченого, стоїть бажання заслужити повагу до себе хоча б таким неконструктивним способом.

Самоприниження та почуття провини А.І. Захаров розглядає водночас як другу форму прояву агресивності. Він зауважує, що зниження цінності «Я», почуття незахищеності призводить до аутоагресії, аж до варіанту нанесення собі фізичної шкоди [6].

Загалом, у вітчизняній психології тема дитячої агресивності не отримала належної розробки, оскільки довгий час була закритою. Разом з тим, навіть у тих випадках, коли вивчалось питання дитячої агресивної поведінки, їй приписували переважно деструктивне забарвлення. Це пов'язано з тим, що соціально небезпечні наслідки агресивної поведінки, привертаючи до себе особливу увагу, наповнили цей термін лише негативним змістом і таким чином призвели до заперечення соціально схвалюваної агресії. Звичайно, якщо розглядати надмірні прояви агресії або розвиток агресивності на кшталт акцентуації, то такі риси особистості, як домінантність, конфліктність, нездатність до соціальної кооперації, можуть викликати негативне ставлення.

Однак це аж ніяк не можна визнати справедливим. Адже, по-перше, агресія є невід'ємною динамічною характеристикою активності та адаптивності людини. По-друге, в соціальному плані особистість повинна неминуче володіти певною часткою агресивності. У «нормі» вона може виявитися якістю соціально прийнятною, більше того, навіть необхідною, оскільки в іншому випадку це призводить до піддатливості, керованості, конформізму, пасивності поведінки. Тому, певно, доречним є поділ на конструктивну і деструктивну агресивність, де остання несе в собі потенціал ворожості, злостивості, жорстокості.

Саме спираючись на такий підхід, відомий американський психолог та психіатр Г. Паренс виокремив дві основні форми агресії, притаманні як дітям, так і дорослим.

Перша – здорова або недеструктивна агресія. Це - наполеглива, самозахисна, невроджена поведінка, спрямована на досягнення цілей, яка спонукає людину до конкуренції в оточуючому світі, захисту своїх прав та інтересів. Недеструктивна агресія провокується вродженими механізмами, які наявні і функціонують від самого народження людини. Вони необхідні для

адаптації до навколишнього середовища, задоволення бажань і досягнення мети.

Друга - вроджена деструктивність. Це - неприємна, злісна поведінка, що завдає болю оточуючим. На відміну від недеструктивної агресії вона не виявляється відразу після народження. Хоча самі механізми її продукування або мобілізації наявні від самого початку життя дитини. Вроджена деструктивність активізується в результаті сильних неприємних переживань, таких, як біль, дистрес тощо. Така поведінка, зазвичай, призводить до зниження адаптивних можливостей особи, конфліктів та становлення агресивності як особистісної риси [9].

Ні для кого не секрет, що формам поведінки в тих чи інших ситуаціях дитина навчається передусім в сім'ї. Стиль сімейного виховання, рівень сімейної гармонії чи дисгармонії, взаємовідносини між членами родини – ось ті найперші і найголовніші чинники, що формують стиль поведінки дитини.

Постійний прояв агресії з боку одного з батьків не може бути залишений дитиною поза увагою. Адже батьки для дитини молодшого шкільного віку є еталоном, на який вона рівняється. Більше того, якщо агресивні дії молодшого школяра будуть схвалені в одній ситуації, зрештою велика вірогідність їх повторення в іншій ситуації.

Надзвичайно важливо зауважити, що покарання як засіб виховання на сьогодні втратив свою актуальність. Більше того, нинішнє молоде покоління розцінює його як загрозу їх особистості, що відповідно провокує з боку дитини агресивну відповідь. По суті покарання створює умови для формування агресивності як стійкої риси особистості дитини, оскільки змушує дитину щоразу переживати образу, мстивість, озлобленість [7].

З іншого боку, надмірна диктатура батьків в поєднанні з системою покарань може призвести і до появи протилежної ситуації. Через вихований у дитині страх до прояву у неї агресивних дій відносно батьків та інших членів родини, не знайшовши зовнішнього виходу, агресія такої дитини може бути спрямована не назовні, а всередину, набуваючи, таким чином, форми аутоагресії.

Байдужість батьків як протиприродна надмірна контроль, як не дивно, має переважно ті самі наслідки. Намагаючись привернути увагу рідних, стати їм цікавою, дитина вдається до будь-яких дій. Агресивна поведінка дитини в такій ситуації є засобом акцентуації на собі батьківської уваги, яка для дитини молодшого шкільного віку є підтвердженням їх любові.

Погані відносини з одним чи обома батьками, відсутність батьківської підтримки, відчуття дитини себе ні до чого не придатною, внаслідок відповідного ставлення батьків - дуже часто є тими факторами, що в майбутньому сприяють втягненню такої дитини в злочинну діяльність, її негативному налаштуванню проти інших дітей [4].

Цікавим є й те, що часто для навчання агресивній поведінці основою стають взаємини дитини з братом або сестрою. Так, зокрема Фельсон, досліджуючи наслідки батьківського втручання в бійки між дітьми в сім'ї, виявив, що частіше діти вдаються до фізичної чи вербальної агресії проти єдиного брата або сестри, ніж проти всіх інших дітей. Більше того, дослідження доводять, що втручання батьків при агресії між братами-сестрами може насправді потурати розвитку агресії, провокуючи майбутні конфлікти.

Отже, в цілому агресивна поведінка в сім'ї формується через три основних механізми: наслідування та ідентифікація з агресором; захисна реакція та протестна реакція [4].

Головною особливістю молодшого шкільного віку дитини є початок її системного навчання в школі. В шести-семирічному віці дитина починає гостро відчувати зростаючий тиск з боку школи та соціуму. Вже з перших років навчання можливі стійкі прояви агресії у поведінці певних дітей. Діти молодшого шкільного віку вдаються до інтенсивної критики всього: від оцінок розумової діяльності, що виявляється в бажанні або небажанні однолітків грати чи спілкуватися, до думок членів їх родини відносно тих розумових, фізичних, емоційних достоїнств, які дитина хотіла б мати. Аби пристосуватися до умов постійної критики та жити в них, дитина формує свої захисні механізми. Найпоширенішим з них є так звана «недисциплінована» поведінка, викликана

намаганням знизити занепокоєність, висловити неприйняття чого-небудь, передусім контролю, або просто покликати на допомогу [7].

Емоційно нестабільні, легко збудливі, не здатні до тривалого зосередження, з доволі малим досвідом спілкування молодші школярі опиняються в ситуації, де в реальних відносинах необхідно вчитися відстоювати власну позицію, думку, рівноправність. Поза сім'єю школа стає для дитини місцем формування власної самооцінки, копіювання та втілення у життя різноманітних форм та стилів поведінки, місцем навчання основам міжособистісного спілкування. По суті, в одному класі перетинаються діти з різним рівнем культурного та інтелектуального розвитку, різною енергетикою, різними темпераментами і набутим досвідом. В такій ситуації дитина вчиться, як проявляти себе, так і копіювати інших. В цей період особливого значення для неї набуває завоювання уваги однолітків, авторитету серед них. Дитина намагається отримати бажаний результат у будь-якій спосіб, найчастіше через агресивні прояви поведінки. Але варто зауважити, що, отримавши максимум задоволення від досягнення бажаної мети, агресивні дії молодшого школяра припиняються [2].

Протилежна сторона спілкування з однолітками - коли діти стають жертвами агресії. Зіткнення з агресією в початковій школі в свою чергу значно підвищує ймовірність агресивних дій з боку потерпілого. Звичайно, не всі жертви насильства копіюють агресивну поведінку, але ті, хто, піддаючись нападам, навчилися успішно захищати себе, частіше схильні і самі нападати на інших.

Важливо відзначити, що діти вчаться агресивним діям не лише на реальних прикладах (поведінка членів сім'ї й однолітків), але й на символічних, пропонованих ЗМІ. Сюди ж можна віднести і комп'ютерні ігри.

В 1960 році А. Бандура провів лабораторний експеримент, де діти переглядали на екрані спеціально створені для них телепередачі, у яких дорослі штурхали та повсякчас вдаряли пластикову ляльку Бобо. Згодом, коли у дітей випала нагода пограти з цією лялькою, то ті з них, хто дивився передачі частіше, вели себе агресивно щодо неї, аніж ті, хто цих сюжетів не бачив. В

той час результати цього та схожих експериментів розкритикували, пояснюючи отримані результати впливом лабораторної обстановки [3].

Так, наразі, незважаючи на багаторічні дослідження, науковці не прийшли до однозначної думки з приводу впливу ЗМІ на агресивну поведінку дітей. Проте чимало психологів наголошують таки на тому, що високий рівень насильства, характерний для сучасної кіно - і телепродукції є безпосереднім фактором впливу як на формування, так і підвищення рівня агресивності дітей.

І це не дивно, адже переважна більшість дітей в наш час починає регулярно дивитися телевізор ще до початку свого навчання у школі і врешті до 15-річного віку проводить за екраном більше часу, аніж в школі. Більше того, встановлено, що середньостатистичний американський школяр встигає побачити на телеекрані декілька тисяч вбивств ще до досягнення підліткового віку. Сучасні українські діти в цьому сенсі вже практично наздогнали американських однолітків. Як наслідок, у дітей формується, як мінімум, стійка терпимість до насилля і сприйняття його як приклад для вирішення складної ситуації.

Адже дуже часто дитина використовує агресію як найбільш доступний засіб вирішення складних ситуацій. Хоч раз досягнувши успіху таким чином, дитина починає віддавати йому перевагу. Оскільки агресивність може закріпитися як риса характеру, дітям молодшого шкільного віку особливо необхідна допомога у засвоєнні соціально схвалюваних норм та правил. Відомий психолог С.С. Степанов взагалі наголошує, що агресивність - «хвороба» не дитини, а середовища, в якому вона формується і росте [8].

Умови життя дитини, які закріплюють у неї агресивні установки та способи реагування, - серйозна перешкода на шляху розвитку системи соціальних взаємин дитини.

Як стверджують дослідники, спочатку агресія у дитини є немотивованою, оскільки є вимушеним відхиленням поведінки, проте згодом вона набуває стійких агресивних форм поведінки, які обираються свідомо. Такий процес перетворення немотивованої агресії в мотивовану агресивну поведінку бере свій початок з того, що дитина прагне відповідати вимогам суспільства, але не може

досягти цієї мети через несприятливі для неї соціальні умови, невміння вірно визначити власну соціальну роль, недостатнє оволодіння прийнятними засобами соціальної адаптації тощо.

Важливим є те, що агресивна поведінка дитини впливає на її самопочуття, на самопочуття однолітків та дорослих, що її оточують, а також на пізнавальні й творчі здібності дитини. Таким чином, за умови, якщо молодший школяр не навчиться стримувати та регулювати свою агресію, вона може стати причиною серйозних проблем у подальшому житті дитини [7].

Психокорекційну роботу по зниженню рівня агресивності надзвичайно важливо проводити з дитиною саме на цьому віковому етапі, адже виявлена підвищена агресивність ще не є особистісною якістю дитини, а, відтак, її легко можна скоригувати.

Передусім робота шкільного психолога у початковій школі має бути спрямована на попередження нервових зривів, агресивних реакцій, конфліктів, на розвиток саморегуляції збудливої дитини, підвищення її самооцінки тощо.

Психологічна корекція агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку повинна мати комплексний, систематичний характер. Розробляючи програму психокорекції, варто насамперед враховувати основні характерологічні особливості агресивних дітей, зокрема, такі, як відсутність контролю над своїми емоціями, обмежений набір поведінкових реакцій у проблемних для них ситуаціях, відсутність емпатії, а також притаманний їм високий рівень особистісної тривожності. Для стійкості отриманого внаслідок корекційної роботи результату варто опрацювати кожен характерологічну особливість даної дитини. Відтак корекцію агресивної поведінки молодших школярів потрібно провадити в таких напрямках:

- зниження рівня особистісної тривожності;
- навчання дитини прийнятним способам вираження свого гніву;
- навчання дитини технікам контролю над негативними емоційними станами, а також розвиток навичок саморегуляції;
- формування конструктивних поведінкових реакцій у проблемних для дітей ситуаціях;

- розвиток емпатії та адекватного рівня самооцінки [11].

Надзвичайно важливою для високої ефективності проведеної корекції є робота з батьками агресивної дитини, оскільки несприятливий психологічний клімат в сім'ї передусім провокує дитину на агресивну поведінку. Батьки агресивних дітей потребують позитивного досвіду спілкування зі своїми дітьми, їм не вистачає навичок конструктивної, безконфліктної взаємодії з дітьми і один з одним. Саме розвиток подібних навичок та навчання конкретним прийомам конструктивного спілкування складає основу роботи психолога з батьками агресивної дитини. На період перебудови поведінки дитини бажаним є психологічний супровід сім'ї агресивного дитини, оскільки в цей час підтримки потребує вся сім'я у цілому. Завдання психолога у роботі з сім'єю агресивного школяра - допомогти усвідомити батькам, у зв'язку з чим виникають ті чи інші труднощі і що конкретно потрібно виправити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. — М.: Фонд «За экономическую грамотность», 1995. — 296 с.
2. Акимова М.Т., Козлова В.Т. Психофизические особенности индивидуальности школьников. — Москва: Академия, 2002.
3. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений. — М.: Апрель Пресс: Эксмо-Пресс, 2000. — 508с.
4. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки і контроль. — СПб., 2001.
5. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. — М.: Педагогика, 1991. — 144 с.
6. Захаров А.И. Детские неврозы (психологическая помощь родителей детям). — СПб.: Респекс, 1995. — 191 с.
7. Обухова Л.Ф. Детская психология: теория, факты, проблемы. — М.: Тривола, 1995.
8. Овчарова Р. В. Справочная книга школьного психолога. — М., 1993.
9. Паренс Г. Агрессия наших детей. — М.: Форум, 1998. — 152 с.

10. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 400 с.
11. Фурманов И.А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. – СПб.: Речь, 2006. – 480 с.